

IJTIMOIIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNALI

DOI: 10.67227

ISSN 3060-5059

VOL.3 № 6

2026

ARAB MANBALARIDA SIRDARYO KORDINATALARI MASALALARI HAQIDAGI MA'LUMOTLAR VA ULARNING TAHLILI

Yuldashev Saidanvarbek Baxromjon o'g'li
Farg'ona davlat universiteti, dotsent (PhD)

Annotatsiya

Mazkur maqolada arab tilli manbalar asosida Sirdaryo haqidagi ma'lumotlar tahlil qilinadi. Xususan, o'rta asr arab geograflari va tarixchilari asarlarida daryoning geografik joylashuvi, gidrografik xususiyatlari, iqtisodiy va strategik ahamiyati yoritiladi. Shuningdek, Sirdaryo bilan bog'liq toponimik ma'lumotlar, savdo yo'llari hamda daryo atrofidagi ijtimoiy-madaniy jarayonlar manbashunoslik nuqtai nazaridan ko'rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari arab manbalarining ilmiy qiymatini aniqlash va mintaqa tarixiy geografiyasini chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Sirdaryo, arab manbalari, tarixiy geografiya, gidrografiya, manbashunoslik, Markaziy Osiyo, o'rta asrlar, savdo yo'llari.

СВЕДЕНИЯ ОБ АРАБСКИХ ИСТОЧНИКАХ ПО ВОПРОСАМ КООРДИНАТ СЫРДАРЬИ И ИХ АНАЛИЗ

Юлдашев Саиданварбек Бахромжон угли
Ферганский государственный университет, доцент (PhD)

Аннотация

В данной статье на основе арабоязычных источников анализируются сведения о Сырдарья. Рассматриваются данные средневековых арабских географов и историков о географическом положении, гидрографических особенностях, экономическом и стратегическом значении реки. Особое внимание уделяется топонимике, торговым путям и социально-культурным процессам, связанным с Сырдарьей, с точки зрения источниковедения. Результаты исследования способствуют более глубокому пониманию исторической географии региона и научной ценности арабских источников.

Ключевые слова: Сырдарья, арабские источники, историческая география, гидрография, источниковедение, Центральная Азия, средневековье, торговые пути.

INFORMATION ON THE COORDINATES OF THE SYR DARYA IN ARABIC SOURCES AND THEIR ANALYSIS

Yuldashev Saidanvarbek Baxromjon o'g'li
Fergana State University, Associate Professor (PhD)

Abstract

This article analyzes information about the Syr Darya based on Arabic-language sources. It examines the accounts of medieval Arab geographers and historians regarding the river's geographical location, hydrographic features, and its economic and strategic significance. Particular attention is given to toponymic data, trade routes, and socio-cultural processes associated with the Syr Darya from a source-critical perspective. The study contributes to a deeper understanding of the historical geography of the region and the scholarly value of Arabic sources.

Keywords: Syr Darya, Arabic sources, historical geography, hydrography, source studies, Central Asia, Middle Ages, trade routes.

Farg'ona vodiysi, bugungi kunda O'zbekiston, Qirg'iziston va Tojikiston chegaralari ichida joylashgan, So'g'diyonaning shimolida va Sirdaryo havzasida joylashgan ichki chuqurlikdir. Shimoldan Tyan-Shan Chotqol tizmalari, shimoli-sharq va sharqda Farg'ona (4490 m.), shimoli-g'arbdan Chotqol va Qurama (4045 m.), Oloy/Olatog' (5366 m.) tog'lari bilan o'ralgan va janubda, janubi-sharqiy yo'nalishda Turkiston tog' tizmalari, Qashg'ar bilan, g'arbda 7 km kenglikdagi hududdan Sirdaryo o'tgan. Bu uchburchak shakliga ega bo'lgan keng geografiya, Xo'jand yo'li orqali Mirzacho'l bilan qo'shiladi. Viloyatning g'arbiy chegarasini aniqlash qiyin, chunki Sirdaryo tog' tizmasi etaklariga tegib o'tadi. 10.000 m. cho'kindi havzasi bo'lgan vodiy taxminan sharqdan g'arbiga 300 km. uzunligi va shimoldan janubga 70 km.dir. Maydoni 23.000 km². Bu chegaralar rus geograflari tomonidan ham qabul qilingan. Bunga ko'ra

hududning geologik tuzilishini, uning atrofidagi baland tog' tizmalarini mintaqaning ulkan daryolaridan biri bo'lgan Sirdaryo tomonidan hosil bo'lgan keng vodiy va bu vodiy bilan tog'larning ma'lum baland nuqtalari orasidagi tekisliklar, platolar, yaylovlardan iborat, deb ta'riflash mumkin. Yana Farg'ona haqida gap ketganda, bu vodiy va uning bevosita havzasidagi aholi punktlariga emas, Sirdaryo va uning irmoqlarining shimol va janubida joylashgan shaharlar, qishloqlar ham nazarda tutilgan.

ASOSIY QISM. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, arab tilli manbalarda Sirdaryo haqidagi ma'lumotlar yunon geografik asarlari asosida yozilgan. Sirdaryo g'arbda qadimgi yunon tilida "Yaksart" deb ataladi [1]. Fanda Sirdaryo haqidagi ma'lumotlarni Strabondan boshlash mumkin. Jumladan, uning yozishicha: "Iskandarning shuhratparastligiga moslangan tilyog'lamalik yo'lida juda ko'p yolg'onlarni yozib tashlashgan. Tanaid daryosi Osiyoni Yevropadan ajratib turishi, shuningdek, Osiyoning Girkan dengizi bilan Tanaid o'rtasidagi katta qismini makedonlar zabt etmaganligiga hamma qo'shiladi. Shuning uchun tarixchilar Iskandar Osiyoning shu qismini hech bo'lmasa ellararo mish-mishlarda "zabt etganligini" ta'minlash uchun nayrang qilib, Tanaid quyiluvchi Meotida (hozirgi Azov dengizi) ko'li bilan Kaspiy dengizini bitta havza, deb atayverishgan. Kaspiy dengizini ham ba'zan ko'l atab, bu ikkovi yaxlit bir narsaning bo'lagi, suvlari bir-biriga quyilib turadi, deyishgan. Poliklet hatto isbot uchun Kaspiy dengizida ilon bor – suvi chuchuk, degan misollarni keltiradi. Yana Tanaid (Sirdaryo) Kaspiyga quyiladi, degan misolni keltirib, uni Meotidadan ayri emasligini isbotlaydi va davom etib, Ox (Tajan), Oks (Amu)lar kabi eng shimoldagi daryo hisoblanuvchi Yaksart (Sirdaryo) ham hind tog'laridan boshlanib, xuddi boshqalaridek Kaspiy dengiziga quyiladi", degan ma'lumotlarni keltiradi [2].

X asr ma'lumotlariga ko'ra, Sirdaryo qirg'og'idagi Xo'jand bandargohi daryo transporti va savdosi jihatidan muhim bo'lgan. Kemalar bu bandargohga qo'nib, Farg'onaning boshqa shaharlaridan Xo'jand aholisiga don (oziq-ovqat) olib kelardi [3]. Masalan, tinchlik va urush yillarida bu yerdan suv yo'li orqali oziq-ovqat olib kelingan. Bu portdan daryo sohilidagi shaharlarga ham yetkazilgan. Import qilinadigan mahsulotlar haqida ham shunday deyish mumkin. Sirdaryoning Qoradaryo va Norin tutashgan joyidan Orol dengizigacha bo'lgan uzunligi 2800 kilometrdan (1739 milya) ortiq bo'lsa-da, suv yo'llaridan tijorat hayotida yetarlicha foydalanilmayotgani diqqatga sazovordir. Buni Xo'janddan 25 kilometr (15,53 milya) quyida joylashgan Qo'sh-Tegirmon qishlog'ining Begovat nuqtasidan boshlangan kuchli va tez oqimlar bilan izohlash mumkin. Aslida daryo tez bo'lgan manzilgohlar islom manbalarida qayd etilmagan [4]. Juvayniyning 616/1220-yilda Xo'jandning mo'g'ullar tomonidan qamal qilingani va Temur Malikning bu yerdan daryo bo'yida qochib ketgani haqidagi ma'lumotlariga asoslanib [5], Xo'janddan Sirdaryoning quyi oqimida joylashgan aholi punktlari qayd etilmagani, shaharlar o'rtasida daryoda kemalar harakati sust ekanligi ma'lum bo'ladi. Chunki mo'g'ul qo'shinlari Temur Malikni qo'lga kirita olmadilar.

Ma'lumki, Sirdaryo "Xo'jand daryosi" kabi sug'orilgan aholi punktlari nomi bilan ham atalgan [6]. Bu nom mo'g'ullar tomonidan qabul qilingan [7]. Mo'g'ullar istilosidan oldingi islom manbalarida, ayniqsa daryoning quyi oqimi "Nahr ush-Shosh" deb ataladi. O'g'uzlar esa o'z yerlarini janubdan shimolga kesib o'tgan daryoning quyi oqimini "O'g'uz" (daryo) deb atashgan. Agar "Sir" so'zi keng qo'llanilganda edi, u davr adabiy asarlarida ham, Sirdaryo haqida batafsil ma'lumot beruvchi geografik asarlarda ham albatta uchragan bo'lar edi. Natijada "Sir" so'zini adabiyotga mo'g'ullar olib kirgan, deyish mumkin. Darhaqiqat, XVI asr boshlarida eronliklar Sirdaryoni "Ob-1 Xo'jand (Xo'jand suvi)", mo'g'ullar va o'zbeklar "Ob-1 Sir (Sir suvi)" deb atashgan [8]. Klyashtorniy esa "buyuk suv", "buyuk daryo" ma'nosini bildiruvchi Sirdaryo so'zi saklar davriga oid eski so'z bo'lib, ayniqsa daryoning quyi/janubiy-g'arbiy qismiga tegishli ekanligini ta'kidlaydi [9]. Daryoga berilgan boshqa nomlarga kelsak, Banokat (Fanakat) daryosi, Banokat shahrini, Shahruhiya daryosi, Axsikesni nazarda tutadi [10-11], Temur tomonidan 794/1392-yilda vayron qilingan Banokat, Choch yoki Shash daryosi va Tanais daryosiga nisbatan Chirchiq vohasi qurilgan shaharga ishora qiladi [12].

Arab tilidagi asarlarda Sirdaryoning asosiy manbai Qoradaryo, ikkinchisi esa Norin daryosi (Haylom/Hayrlom) deb ataladi [13]. G'arb geografllari Farg'onaning shimoli-sharqida joylashgan Norin va Yettisuvni daryoning asosiy manbai sifatida qabul qilishgan. Mahalliy aholi esa mintaqaning janubi-sharqidagi Qoradaryoni Sirdaryoning yuqori tarmog'i deb bilishgan. Sirdaryo Farg'onaning shimoli-sharqida, O'zgand yaqinida turklar yeridan kelib chiqadigan daryolarning qo'shilishi va bu oqimlarning hissasi bilan yuzaga kelganligi sababli ikki qarashni birlashtirish mumkin. Qoradaryo O'zganddan uning manbalari bo'lgan Qoragulja va Tor daryolari qo'shilgandan keyin oqib o'tgan. Shu sababli uni "O'zgand daryosi" deb ham atashgan [14]. O'zgand daryosiga qo'shiladigan Osh daryosi Halluh tog'idan boshlanib, Osh va Urasht (Urast) oralig'idan oqib, O'zgand daryosiga quyiladi. Halluh tog'ining orqasidan chiqqan va janubdagi Choch/Shosh chegarasi tomon burilgan Farob daryosi Banokat va Kalas tekisliklari orasidan

oqib, O'zgardga yetib borar edi [15]. Andijon suvi Oshdan, Axi suvi esa Kosondan keladi [16]. Ushbu ma'lumotlar, mintaqadagi suv oqimining shimol-janub va sharq-g'arb yo'nalishida ekanligini ko'rsatadi.

Sirdaryo sharqdan g'arbga oqib, har ikki qirg'oqdan ko'plab irmoqlar qo'shilishi oqim tezligini oshirgandan so'ng Toshkent vohasiga yetib borardi. Farg'onadagi ko'llar o'ngdan, Uzun Ahmad va Qozonsu, chap tomonda, Qoradaryo, Oq-Bo'ra, Iskijan, Isfayran, Shahimardon, So'x va Isfara soylari Tar, Qorakulja va Yasi daryolaridan iborat. Ularning ko'pchiligining suvi Sirdaryoga qishdagina yetib boradi [17]. Xarshob, Kubo [18], Urest, Cidgil, Chirchiq, Keles va Aris irmoqlari ham Sirdaryoga quyilgan. Shunday qilib, janubi-g'arbiy yo'nalishda Pop va Axsikentga, bu yerdan Xo'jandga oqib o'tadigan ulkan daryo Xo'jand shimolidan va Banokat janubidan o'tib, Chay chegarasidan yana shimol-g'arbga buriladi. Binkat, Sutkend, Farob, Jandda to'xtagach, shimoldagi Sabron chegarasidan o'tib, O'g'uz turklarining yerlari sohilidagi dashtga quyiladi. Bu yerdan u 1 farsah masofadagi Qaryat ul-Hadisaga [19] yetib borar va u yerdan suvlarini 2 marxala uzoqlikdagi Xorazm/Orol ko'liga oqizardi. Sirdaryoning Qoradaryo va Norin tutashgan joyidan Orol ko'liga qadar uzunligi 2800 km dan ortiq. Daryo suvlari ko'payganida Amudaryoning 2/3 qismini tashkil qilgan [20]. Uni o'rab turgan tog'lar Sirdaryodan Orol dengizigacha bo'lgan bu yo'lga birinchi yo'l ko'rsatkich bo'lib xizmat qilgan.

Arab tilli manbalarda Farg'ona vodiysi tarixiy geografiyasiga oid dastlabki ma'lumotlar Al-Xorazmiy "Kitob surat al-ard" asarida tilga olinadi. Al-Xorazmiy Farg'ona vodiysining bizni qiziqtirgan yirik daryosi – Sirdaryoni tasvirlab bergan. Yerdagi koordinatalarni hisoblashning ma'lum bir usuli mavjud bo'lganligi sababli shahar va tog'larning koordinatalarini aniqlashda qiyinchiliklar sezilmaydi. Lekin al-Xorazmiy Sirdaryo manbasining koordinatalarini qanday aniqlaganligi bilan bog'liq vaziyat boshqacha. Sababi Sirdaryo (Norin daryosi) manbasiga alohida koordinatalarni o'lchash uchun yetib borganligi aniq emas. Al-Xorazmiy Sirdaryoning (nahr tavil) batafsil koordinatalarini keltiradi. Al-Xorazmiy daryoning boshlanish koordinatalarini – $44^{\circ} 5'$ uzunlik, $97^{\circ} 20'$ kenglik, yerdagi koordinatalarini esa – $41^{\circ} 84' / 77^{\circ} 60'$ [21], uning oqimi koordinatalarini $46^{\circ} 5'$ uzunlik va $117^{\circ} 0'$ kenglik, shuningdek, mos ravishda $50^{\circ} 30'$ va $107'$ bilan daryo xazarlar shahri (nomsiz) yaqinidan o'tadi va uning qo'shilishi koordinatalari $41^{\circ} 30'$ uzunlik va $90^{\circ} 5'$ kenglikda, mos ravishda, yer yuzida – $46^{\circ} 11/60^{\circ} 77'$ kabi raqamlarda yoziladi. Bu daryo havzasi tavsifining to'liq tarjimai "Muhammad al-Xorazmiy" asarida keltirilgan [22].

Sirdaryoning manbai haqidagi ma'lumotlarda aniqlik yetishmaydi. Al-Xorazmiy Sirdaryo manbasining koordinatalarini qanchalik to'g'ri bergani haqida savol tug'iladi. Tosh minora (Buruj al-Hajara) va Sirdaryo manbasi o'rtasidagi gradus va daqiqalar farqi al-Xorazmiyga ko'ra uzunlik bo'yicha $3^{\circ} 0'$, kenglikda $4^{\circ} 35'$.

XULOSA. Xaritaga ko'ra Tosh minora (Toshkent) koordinatalari yer yuzasida – $41^{\circ} 35' / 69^{\circ} 26'$ va Sirdaryo (Norin daryosi) manbasi – $41^{\circ} 84' / 77^{\circ} 60'$ belgilangan [23]. Parallellar yoylari va meridianlarning km uzunliklari jadvalida 68,6 uzunlikda yoyning bir gradusdagi uzunligi mos ravishda 84,1 km, bir daqiqada 1,4 km [24]. Bu ikki nuqta orasidagi uzunlik koordinatalaridagi daqiqalardagi farq 49' ni tashkil etadi, bu taxminan 41 km. Meridian bo'ylab bir gradusda 69 va 77 kenglikdagi yoyning uzunligi taxminan 111,55 km ni tashkil qiladi, bu ikki nuqta orasidagi daraja va daqiqalar farqi mos ravishda $8^{\circ} 34'$ ni tashkil qiladi, bu taxminan 953,7 km dan iborat va bu hozirgi aniq o'lchovlarga, ya'ni, Toshkentdan Norin daryosi manbaigacha bo'lgan hududdagi haqiqiy masofa mos kelmaydi. Xaritaga ko'ra, Toshkent bilan Sirdaryoning manbai o'rtasida taxminan 780 km. Al-Xorazmiy ma'lumotlari bilan zamonaviy xarita o'rtasidagi uzunlik va kenglik bo'yicha farq katta bo'lib, bu Sirdaryo manbasining koordinatalari muallif tomonidan noto'g'ri ko'rsatilgan, degan xulosaga kelish imkonini beradi.

Ehtimol, al-Xorazmiy yanglishib boshqa, masalan, Olabuqa, Kichik Norin, Otboshi daryolar Sirdaryo manbalarining koordinatalarini sifatida ko'rsatgandir. Chunki yuqoridagi daryolarni ham Sirdaryoning manbai sifatida qabul qilish mumkin, ammo ular ham haqiqiy, hatto taxminan koordinatalarga mos kelmaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Strange G. Islamic Geography: The Lands of the Eastern Caliphate / ed. F. Sezgin. – Cambridge, 1905. – P. 433.
2. Qadimgi tarixchilar O'rta Osiyo haqida (Terma parchalar). – Toshkent: YURIST-MEDIA MARKAZI, 2008. – B. 122.
3. Ibn Haukal. – P. 511; Turan U. Selçuklular ve İslâmiyet. – İstanbul, 1971. – S. 357.
4. Ibn Haukal. – P. 512.
5. 'Ala'u'd-Din 'Ata Malik Juwayni. The Ta'rikh-i Jahan-gusha. Part 1. – Leiden; London: Brill, Luzac, 1912. – P. 71; Barthold V. Sir-Deryâ // İA. – Vol. X. – İstanbul, 1966. – S. 568; Kafesoğlu İ. Harzemşahlar

- Devleti Tarihi (485–618/1092–1221). – Ankara, 1992. – S. 258.
6. Bobur. Boburnoma. – B. 4; al-Masudi. Kitab at-tanbih wa-l-ishraf / ed. M.J. de Goeje. – Lugduni Batavorum: E.J. Brill, 1967; Barthold V. Sir-Deryâ // İA. – Vol. X. – İstanbul, 1966. – S. 568.
 7. Sümer F. Eski Türklerde Şehircilik. – Ankara, 1994. – S. 87.
 8. Sümer F. Eski Türklerde Şehircilik. – Ankara, 1994. – S. 87.
 9. Sümer F. Eski Türklerde Şehircilik. – Ankara, 1994. – S. 87.
 10. Barthold V. Sir-Deryâ // İA. – Vol. X. – İstanbul, 1966. – S. 567.
 11. Barthold V. Sir-Deryâ // İA. – Vol. X. – İstanbul, 1966. – S. 567.
 12. P'yankov I. Sakalar / tarj. Zülfiye Veliyeva // Türkler. – Vol. I. – Ankara, 2002. – S. 611.
 13. al-Istakhri. – P. 334; Ibn Haukal. – P. 514; Bartol'd V.V. Turkestan. – S. 169.
 14. Aynakulieva G. Fergana'da Yerleşim Yerleri // Türkler. – Vol. V. – Ankara, 2002. – S. 381.
 15. Hudud al-'Alam, the Regions of the World, a Persian Geography / trans. V. Minorsky. – London, 1970. – P. 72 (9b).
 16. Bobur. Boburnoma. – B. 5.
 17. Şemseddin Sâmî. – Vol. V. – S. 3393.
 18. Xarshob/Xursob O'zgand daryosini to'ydiradigan daryolardan biri. U al-Buttam chegarasidan Halluh tog'ining shimolida chiqib, Xurshob shahri yaqinidagi O'zgand daryosiga quyilgan. Yana Halluh tog'idan chiqqan Qubo daryosi O'zgandga yetib boradi. Qarang: Minorsky. Hudud al-'Alam. – P. 72 (9b); Ibn Haukal. – P. 512.
 19. Abu-l-Kasim Ibn Haukal an-Nasibi. Opus Geographicum / ed. J.H. Kramers. – Lugduni Batavorum: E.J. Brill, 1967. – P. 512; Şeşen R. İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri. – Ankara, 2001. – S. 174.
 20. Abu-l-Kasim Ibn Haukal an-Nasibi. Opus Geographicum / ed. J.H. Kramers. – Lugduni Batavorum: E.J. Brill, 1967. – P. 512; Barthold V. Sir-Deryâ // İA. – Vol. X. – İstanbul, 1966. – S. 566; Bobur. Boburnoma. – B. 5; Minorsky. Hudud al-'Alam. – P. 72 (9b); Şeşen R. İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri. – Ankara, 2001. – S. 104.
 21. World Atlas Deluxe. – New Millennium. – Rand McNally, 1998.
 22. Bulgakov P.G., Rozenfel'd B.A., Axmedov A.A. Muhammed al-Xorezmi. – Moskva, 1983. – S. 207.
 23. World Atlas Deluxe. – New Millennium. – Rand McNally, 1998.
 24. Geograficheskiy atlas. 4-e izd. – Moskva, 1985. – S. 18.